

ՍՈՒՐԲ ԴԱԶԱՐԻ ԶԵՌԱԳՐԱԳԷՏ ՀԱՅՐԵՐԸ ԵՒ ՆՐԱՆՑ ԿԱԶՄԱԾ ԶԵՌԱԳՐԱՅՈՒՑԱԿՆԵՐԸ

Մխիթարեան միաբանութիւնը հայ ժողովրդի պատմութեան մէջ հայրենիքից դուրս գործող թերեւս ամենաբեղուն, տեւական ու նշանակալից հոգեւոր, գիտական եւ մշակութային օջախն է:

Մխիթար Սեբաստացին 1717ին հաստատուելով Ս. Ղազարում՝ հետեւողականօրէն սկսեց եւ ուղենշեց մի վիթխարի գրական, պատմամշակութային գործունէութեան սկիզբ ու ծրագիր, որով ընթացան եւ զարգացրին Մխիթարեան յաջորդ սերունդները՝ ստեղծելով այնպիսի գործեր, որոնցից շատերը մինչ օրս անգերազանցուած եւ եզակի են իրենց ասպարէզում: Այս է պատճառը, որ այսօր էլ նրանց գործունէութիւնը ուսումնասիրութիւնների, հետազոտութիւնների առարկայ է եւ նոր քննութիւնների աղբիւր:

Հետաքրքիր է, որ Մխիթարեանների բազմավաստակ եւ բազմակողմանի գործունէութիւնը ներկայացնող եւ արժեւորող ուսումնասիրութիւններում ու յօդուածներում մինչ այժմ ըստ հարկի չի ներկայացուել եւ չի գնահատուել ձեռագրագիտութեան եւ ձեռագրացուցակների կազմութեան աշխատանքներում նրանց ունեցած դերն ու աւանդը, առանձին ուշադրութեան չի արժանացել նրանց գործունէութեան այս ասպարէզը. պէտք է միայն առանձնացնել Մ. Մաշտոցի անուան Մատենադարանի գլխաւոր աւանդապահ, ձեռագրագէտ Գէորգ Տէր-Վարդանեանի արժէքաւոր գրախօսականը վեներիկի Մխիթարեան միաբանութեան ձեռագրացուցակներից Դ. եւ Է. հատորների վերաբերեալ¹: Այնինչ, ձեռագրացուցակները ձեռագրերի հետ աշխատելու սկիզբը, հիմքն ու կարեւորագոյն ուղենիշներն են, կարեւոր աղբիւրագիտական

¹ ՏԵՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ, Գ., Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի վեներիկի, հատոր Դ. եւ հատոր Է., ի Պատմաքրահատարական հանդէս, 1995, Թիւ 2, 245-253:

նշանակութիւն ունեն պատմութեան, գրականութեան, արուեստի պատմութեան, ծիսագիտութեան եւ բազում այլ գիտակարգերի համար ցայսօր:

Մի բան է հաւաքել, փրկել, պահպանել հայ մշակոյթի կարեւորագոյն գանձերը՝ ձեռագրերը եւ ստեղծել իր հարստութեամբ եւ ճոխութեամբ աշխարհում հայերէն ձեռագրերի երրորդ հաւաքածոն, մի բան է այն ներկայացնել գիտական հանրութեան որոշակի մշակուած սկզբունքներով, պարզաբանումներով եւ գիւտերով ու բացայայտումներով:

Մխիթարեանները ոչ միայն մանրամասն հոգատարութեամբ հաւաքել եւ սրբօրէն պահել են հայերէն ձեռագրերը, այլեւ դրանք ներկայացրել գիտական հանրութեան՝ ոչ միայն իրենց մասնաւոր ուսումնասիրութիւններով, այլեւ համակարգուած, մշակուած որոշակի սկզբունքներով ձեռագրացուցակներ կազմելով:

Ձեռագրերի գիտական նկարագրութիւնը եւ ձեռագրացուցակի տեսքով հրատարակութիւնը նպատակ ունի որոշակի սկզբունքներով ներկայացնելու տուեալ հաւաքածուի ձեռագրերը: Ըստ էութեան, նկարագրութիւնները ձեռագրերի գիտական անձնագրերն են, որոնցում տուեալների լիարժէքութիւնը պայմանաւորուած է ցուցակի կազմութեան եղանակով եւ առանձնապատկութիւններով, ինչպէս նաեւ այն կազմողի գիտական բարձր մակարդակով, գիտելիքներով, բարեխղճութեամբ: Մեր նպատակն է ուրուագծել Մխիթարեանների կողմից կատարուած այս հսկայածաւալ եւ մանրամասն աշխատանքի ընդհանուր պատկերը, ներկայացնել Վենետիկի ձեռագրագէտ հայրերի՝ Հ. Բարսեղ վրդ. Սարգիսեանի, Հ. Գրիգոր վրդ. Սարգսեանի, Հ. Արսէն վրդ. Ղազիկեանի, Հ. Սահակ վրդ. Ճեմճեմեանի պատրաստած ձեռագրացուցակները (պատմութիւնը, կազմութեան սկզբունքները, կապը իրենցից առաջ եղած, իրենց ժամանակակից եւ իրենցից յետոյ կազմուած ձեռագրացուցակների հետ):

Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան ձեռագրական հաւաքածոն, որ իր ճոխութեամբ եւ հարստութեամբ երրորդն է ներկայացուած է տպագիր ութհատորեակով՝ «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ» խորագրով:

Այս մեծ աշխատանքը յաջորդաբար կատարել են միաբաններ Հ. Բարսեղ վրդ. Սարգիսեանը (Ա.-Բ. հատորներ), Հ. Գրիգոր վրդ. Սարգսեանը (Գ. հատոր), Հ. Սահակ վրդ. Ճեմճեմեանը (Դ.-Ը. հատորներ): Սակայն պէտք է յիշել նաեւ հաւաքածուի ձե-

ռազրերի նկարագրութիւնը պարունակող անտիպ ցուցակը եւ նրա հեղինակին, որի մասին յիշում են Հ. Սարգիսեանը Ա. հատորի, Հ. Ճեմճեմեանը Դ. հատորի առաջաբաններում, ապա աւելի մանրամասն բացատրութիւնը կարգում Գ. Տէր-Վարդանեանի վերը յիշուած գրախօսականում, ով այն միտքն է յայտնում, թէ այդ ցուցակի առաջաբանը կարելի է տպագրել անհրաժեշտ ծանօթագրութիւններով: Այս ցանկութիւն-առաջարկը անպատասխան չի մնում եւ Հ. Ճեմճեմեանի կազմած է. հատորի առաջաբանում այն տպագրուած ենք տեսնում փոքրիկ բացատրականով²:

Այսպէս, մինչ տպագիր ձեռագրացուցակների կազմութիւնը մատենադարանը ունեցել եւ այժմ էլ ունի «Աւգերեան ցուցակ» կոչուող մի ձեռագրացուցակ, ինչպէս արդէն անունից է պարզ՝ կազմուած նշանաւոր միաբան, աստուածաբան, բանասէր Հ. Մկրտիչ վրդ. Աւգերեանի ջանքերով: 1791ին, 29ամեայ գրապետ Հ. Մկրտիչ սկսում է այդ աշխատանքը Հ. Միքայէլ վրդ. Չամչեանի քաջաբերանքով՝ հաւատացած լինելով, որ «անցանկ մատենադարանը՝ բանալի չունեցող մշտափակ դուռ մըն է կամ անխնամ գանձատուն մը՝ որ հաշուեգիր չունի»³:

Նա ցուցակագրել է մատենադարանում այն ժամանակ եղած բոլոր 650 ձեռագիրը՝ աշխատելով երկու տարի եւ օգնական ունենալով իր վեց դասընկեր քահանաները, վանքի ընծայարանի ութ աւագ եւ տասներկու կրտսեր աշակերտի⁴: Ցուցակը մեծադիր մի ձեռագիր է, կազմուած խիստ առարկայական-այբբենական կարգով, յետագայում լրացումներ կատարելու համար բաց թողնուած տեղերով եւ կատարուած լրացումներով, նաեւ ընդարձակ առաջաբանով: Այն կազմուած է մատենաների պարունակած նիւթերի այբբենական կարգով: Ինչպէս Գ. Տէր-Վարդանեանն է գրում. «Թէեւ Աւգերեան ցուցակը պատրաստուած է որպէս ներքին գործածութեան գոյքացուցակ, բայց սա հայերէն առաջին

2 ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ, Հ. Ս. վրդ., Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի վեներտիկ, հտ. է., վեներտիկ 1996, գ.-Ժդ.: Յետագայ շարադրամբում վեներտիկի Մխիթարեան միաբանութեան հայե-րէն ձեռագրերի այս ցուցակները յիշատակելու ենք Ա., Բ., Գ., Դ., Ե., Զ., է. համաոտումով:

3 ԱճԴ, էջ դ.:

4 ՏԵՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ, Գ., *մշ. աշխ.*, 250: Հմմտ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, Հ. Բ. վրդ., Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի վեներտիկ, հտ. Ա., վեներտիկ 1914, Ժբ., Ժը., եւ հտ. Դ., խզ.-իւ:

գլխական ձեռագրացուցակն է»⁵։ Համեմատութեան համար նշենք, որ Երեւանի Մ. Մաշտոցի անուան Մատենադարանի հաւաքածուի հիմք կազմող էջմիածնի գրատան ձեռագրերը առաջին անգամ ցուցակագրուել են միայն 1828 թուականին Մանուէլ Գիւմուշ-խանեցու կողմից⁶։

«Աւգերեան ցուցակը» բնականաբար նկատի է առնուել ութհատորեակի կազմութեան ժամանակ։ Վենետիկի ձեռագրացուցակների իւրայատկութիւններից ամենակարեւորը՝ ըստ նիւթի հատորների կազմութիւնը եւ ոչ թէ ըստ ձեռագրերի համարների յաջորդական կարգի, գալիս է հէնց այս ցուցակից⁷։ Այս տեսակաւորման սկզբունքը ընդունել է նախ առաջին հատորը կազմող Հ. Սարգիսեանը, ով սկզբունքի յարմարութիւնը բացատրում է նրանով, որ այն հնարաւորութիւն է տալիս որոշելու, թէ այս կամ այն բովանդակութեան քանի ձեռագիր կայ տուեալ ցուցակում, կամ որն է աւելի հինը, որը նոր եւ այլն»⁸։ Սկզբունքը շարունակում է նաեւ Հ. Սահակ վրդ. Ճեմճեմեանը։

Ըստ այսմ՝ Վենետիկի հայերէն տպագիր ձեռագրացուցակները ներկայացնում են նկարագրութիւնների հետեւեալ բովանդակային պատկերը։

Ա. հատոր

24 Աստուածաշունչ, 61 Սաղմոսարան,
106 Աւետարան, 8 Նոր Կտակարան

Բ. հատոր

40 Հաղքնտիր, 54 Ոսկեփոքիկ,
23 Հաւաքումն քանից, 2 Ժողովածու

Գ. հատոր

120 Մաշտոց, 17 Գիրք ձեռնադրութեան

Դ. հատոր

139 Շարակնոց, 33 Հաշոց, 45 Ժամագիրք,
31 Խորհրդատետր, 18 Մանրուսմունք, 3 Կցուրդք

5 ՏէՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ, Գ., *նշ. աշխ.*, 251:

6 ԵԳԱՆԵԱՆ, Օ. - ԶԷՅԹՈՒՆԵԱՆ, Ա. - ԱՆԹԱԲԵԱՆ, Փ., *Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի*, հտ. Ա., Երեւան 1965, 27:

7 ՏէՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ, Գ., *նշ. աշխ.*, 250:

8 Տե՛ս հտ. Ա., էջ ԺԴ.:

Ե. հատոր

34 Յայտմաւորք, 26 Գանձարան, 42 Տաղարան, 44 Տօնացոյց

Զ. հատոր

121 Պատմագիրք, 36 Կանոնգիրք, 14 Աղօթագիրք,

34 Գրիգոր Նարեկացու, 71 Ներսէս Շնորհալու,

58 Ներսէս Լամբրոնացու մատենագրութիւնք

Է. հատոր

12 Տօնապատնաւ, 69 Ժողովածու, 360 Մատենագիրք հայոց

Ը. հատոր

211 Թարգմանութիւնք, 14 Վարք հարանց, 83 Բժշկարան

Այս առիթով արդէն յիշուած գրախօսութեան մէջ Գ. Տէր-Վարդանեանը մատնանշում է այն էական թերութիւնը, որ բխում է նմանատիպ ձեւով կատարուած ցուցակագրութեան ժամանակ. այն է՝ երկու տարբեր նիւթեր ունեցող մատնանների բացթողումը կամ կիսով չափ նկարագրութիւնը եւ ցուցակների տպագրութիւնից յետոյ Միթրաբեանների հաւաքածուն համալրած տարբեր բնոյթի մատնանների նկարագրութեան եւ տպագրութեան հարցը:

Վենետիկի ցուցակի Ա. հատորը տպագրուել է 1914ին: Հատորը մեծադիր է, երկսիւն, ոչ թէ էջակալուած, այլ սիւներից իւրաքանչիւրը համարակալուած՝ ընդամենը 838 սիւն:

Ունի առաջաբան, որտեղ Հ. Բարսեղ վրդ. Սարգիսեանը ներկայացնում է ձեռագրացուցակի կազմութեան անհրաժեշտութիւնը, սկզբունքները, նկարագրութեան եղանակը, ընթերցողի դործածման ճիշտ ձեւը: Նշում է, որ առաջաբանում ճիշտ կը լինէր նախ տալ Վենետիկի ձեռագրական հաւաքածուի ստեղծման պատմութիւնը, սակայն դա առայժմ վաղաժամ է ու թուարկում է այն դժուարութիւնները եւ հանգամանքները, որոնք խանգարում են իրականացնելու այդ գաղափարը: «Ուստի աւելի քանաւոր եւ ըմբռն համարեցայ ընդհանուր Զեռագրաց պատկանող պատմական այդ դերը վերապահել Մայր ցուցակիս վերջին հատորին» (Ա. հտ., էջ ԺԲ.):

Առաջաբանում նշում է այն էական ընդհանուր կէտերը եւ սկզբունքները, որոնք կիրառել է ձեռագրերի նկարագրութեան ժամանակ: Դրանք հետեւեալներն են.

Ա. Զեռագրերի բնութագրումը ճշտօրէն եւ մանրամասն ներկայացնել «բոլոր իրենց ներքին եւ արտաքին, լաւ կամ յոռի հանգամանքներով. որպէս զի այն ամենայն, զորոնք եւս ձեռք բերած

եւ բազմիցս թերթելով, կարդալով եւ երկայն խուզարկութեամբ, նոյները աչքի առջեւ ունենան նաեւ հեռաւորք՝ առանց իսկ կարդալու» (Ա. հտ., էջ ԺԷ.), եւ դրա համար նա մանրամասնորէն բերում է «անոնց կրած մեծ կամ փոքր աւերածները, պակասը եւ նոր լրացումները»: Թէեւ ձեռագրի վիճակի մասին նշումը տարբեր ձեռագրացուցակներում տարբեր կերպ է՝ համառօտից մինչեւ բաւական ընդարձակ, բայց քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ ձեռագրի վիճակի ներկայացումը իրօք կարեւոր է: Եւ ներկայումս Մ. Մաշտոցի անուան Մատենադարանի «Մայր ցուցակի եւ ձեռագրագիտութեան» բաժնում ձեռագրերի նկարագրութիւնների եւ ձեռագրացուցակի կազմութեան աշխատանքի իրականացման ընթացքում եւս յատուկ ուշադրութիւն է դարձնում ձեռագրի ներկայ վիճակին, այն ներկայացնում է առանձին հարցակարգով, բաւական մանրամասն, յատուկ մշակուած ձեւով: Փաստորէն, այդ կարեւորութիւնը նկատել է նաեւ Հ. Սարգիսեանը:

2. Բովանդակութիւն նկարագրելիս չի բաւարարւում միայն էջերը եւ վերնագրերը տալով, այլ ըստ հարկի նաեւ վերջաւորութիւնը. ինչպէս ինքն է գրում Յառաջաբանում. «բաւականացած չեմք – ինչպէս ուրիշներն – երեսները կամ սիւները միայն ցոյց տալով անցնիլ, եւ ոչ ալ՝ այլոց պէս նիւթին սկզբնաւորութիւնը միայն արտագրել չակերտի մէջ, այլ նոյն իսկ վերջաւորութիւնը» (Ա. հտ., էջ ԺԷ.): Այս սկզբունքը, ճիշտ է, միանշանակ կերպով չի կիրառւում, օրինակ Աստուածաշունչ մատեանների դէպքում, քանի որ դրանք բոլորը որպէս կանոն նոյն կերպ են վերջանում, բայց արդէն սկզբունքի կարեւորութեան գիտակցումը մեծ փաստ է, եւ ժամանակն էլ ցոյց տուեց, որ վերջնատողերի բերումը ձեռագրերի նկարագրութեան համար եւս անհրաժեշտ է ու հակառակ. այսօր էլ Երեւանի Մատենադարանի ձեռագրերի գիտական ընդարձակ նկարագրութեան ժամանակ շատ քիչ բացառութիւններով տրւում են բովանդակութեան ոչ միայն սկզբնատողերը, այլեւ վերջնատողերը:

3. Համեմատութիւնը տպագրերի հետ, ընդ որում հական տարբերութիւնների դէպքում դրանց վրայ ընթերցողի ուշադրութիւն հրաւիրելը նստրագրմամբ, ըստ հարկի նաեւ ծանօթագրմամբ (Ա. հտ., էջ ԺԷ.-ԺԸ.):

4. Մատեաններում հանդիպող, հայերէնի տարբեր փոփոխութեան եւ բարբառների հնչիւնական համակարգի եւ ուղղագրութեան տարբերութիւնները նոյնութեամբ արտագրել է՝ նկատի ունենալով այդ խնդրով զբաղւող մասնագէտների համար դրանց կարեւ-

ւորութիւնը, բայց եւ միաժամանակ տպագրական վրիպակ չկարծուելու համար նօտրագրով կամ շեղագրով առանձնացրել, իսկ բոլորովին սղուած տառը կամ վանկը լրացրել է փակագծերով: Այս սկզբունքները եւս գիտականօրէն ընդունելի են եւ շարունակուում են կիրառուել մինչ օրս:

4. Հ. Բարսեղ վրդ. Սարգիսեանը իր ցուցակը կազմել է մեծապէս հաշուի առնելով այն գործնական հարցերը, որոնցով դիմում էին իրեն մասնագէտները՝ կապուած ձեռագիր մատենաներին վերաբերող ամենատարբեր հարցերի հետ: Սա նրան հնարաւորութիւն է տալիս խորհելու եւ գտնելու այնպիսի եղանակները, որոնք կը պատասխանեն տարբեր մասնագէտների հետաքրքրող հարցերի, որոնք ժամանակ եւ միջոցներ չեն ունենալու վենետիկ հասնելու եւ անձամբ ուսումնասիրելու ձեռագրերը:

5. Յատուկ ուշադրութեան է արժանացրել

ա. 61 ձեռագիր Սաղմոսների խմբակցութեան, իրար հետ ունեցած աղբրանների, աղբիւրների, հեղինակների հարցը:

բ. ձեռագրերի հնագրութեանը. մասնաւորապէս երկաթագրերի տեսակների ճիշտ ներկայացումը, թուագրումը, յապաւումները եւ համառօտագրութիւնները, ընդ որում նա սկզբնապէս նպատակ է ունեցել նաեւ տպագրական եղանակով դրանք արտայայտելու, եւ մեծ ափսոսանք է յայտնում այդ նշանները ձուլուած չլինելու պատճառով դրանց տպագրութեան անհնարինութեան համար: Բայց ամէն դէպքում փորձել է կարեւորները ծանօթագրութեամբ տալ:

գ. յիշատակարաններում կրճատուած են գլխաւորապէս չորս Աւետարանների եւ աւետարանիչների մասին եղած այլաբանական խորհրդածութիւնները, աւելորդ կրկնութիւններից խուսափելու համար: Նոյն գրչի գրած մէկից աւելի նոյն բովանդակութեան եւ գրեթէ նոյն ոճով գրուածներից արտագրուած են միայն ընդարձակները եւ շատ տեղեկութիւններ հաղորդողները, միւսների համար միայն էջերն են նշուած:

Անթուական կամ եղծուած թուականով յիշատակարանների դէպքում հնարաւորինս փորձել է պարզել դրանք եւ փաստերով լուսաբանել:

Նկարագրութեան ժամանակ բացառապէս ընդունել է Հ. Յակոբոս վրդ. Տաշեանի կազմած Վիեննայի մատենադարանի հայերէն ձեռագրերի ձեռագրացուցակի սկզբունքները՝ կազմուած 30 կէտից՝ նոյն յաջորդականութեամբ պահելով դրանք: Այսպէս, իւ-

ըաքանչիւր ձեռագրի նկարագրութեան համար տրուում են հետեւեալ հարցերը եւ դրանց դիմաց՝ պատասխանները:

ԹԻԻ (N)
 ԽՈՐԱԳԻՐ
 ՀԻՆ ԹԻԻ (N)
 ԺԱՄԱՆԱԿ
 ԹՈՒՂԹ
 ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ
 ԳՐՈՒԹԻՒՆ
 ՏՈՂՔ
 ԹԵՐԹՔ
 ՆԻԻԹ
 ԿԱԶՄ
 ՄԱԳԱՂԱԹԵԱՅ ՊԱՀՊԱՆԱԿ
 ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ
 ԳԻՐ
 ԶԱՐԴԱԳԻՐՔ
 ԽՈՐԱԳԻՐՔ
 ԽՈՐԱՆՔ
 ԿԻՍԱԽՈՐԱՆՔ
 ԼՈՒՍԱՆՅԱԶԱՐՔ
 ՆԿԱՐՔ
 ԴԱՏԱՐԿ
 ԺԱՄԱՆԱԿ
 ԳՐԻԶ
 ԾԱՂԿՈՂ
 ԿԱԶՄՈՂ
 ՏԵԱՐՔ ԿԱՄ
 ՍՏԱՑՈՂՔ
 ՅԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ
 ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՔ

սպա Բովանդակութիւնն է տրուում էջահամար-վերնագիր-սկզբնատող-վերջնատող (ըստ հարկի) կարգով եւ «յիշատակագրութիւններ» բաժինը:

Գիտական պահանջները մեծապէս բաւարարող եւ սպառիչ պատասխաններ տուող այս ձեռագրացուցակը ունի նաեւ թերու-

թիւները կամ լուծումներ, որոնք կարող էին կիրառողի համար աւելի օգտակար լինել այլ ձեւով ներկայացուելու դէպքում:

Դրանցից մէկը արդէն վերը նշուած ձեռագրերի՝ ըստ տեսակների դասադասուած նկարագրութիւնն է. սրա առաջացրած անյարմարութիւններից մէկի մասին արդէն նշեցինք: Միւսն այն է, որ այս դէպքում ցուցակում իւրաքանչիւր ձեռագրին՝ երկու համար է նշուում, որոնցից մէկը տուեալ ցուցակում ձեռագրի նկարագրութեան հերթական համարն է, միւսը, որ երբեմն նշուած է հին թիւ կամ ուղղակի թիւ ձեւով՝ ձեռագրի բուն համարը (գոյթահամարը): Այս երկու համարների ստեղծումը երբեմն կարող է շփոթ առաջացնել, այդ պատճառով էլ յաճախ գրականութեան մէջ տրուում են երկու համարներն էլ համարիչ-յայտարարի ձեւով: Այնինչ ձեռագրերի յաջորդական նկարագրութեան դէպքում այդ երկուսը կը նոյնանային եւ գրականութեան մէջ թուերի խճողում չէր առաջանայ:

Ձեռագրացուցակի ամենաշակաւն պակասը ցանկերի բացակայութիւնն է. բազմաբնոյթ ցանկերը ձեռագրացուցակների հարուստ ու բազմատեսակ տեղեկութիւնները լաւագոյնս ներկայացնող եւ հետազոտողին անընդհատ օգնող խիստ անհրաժեշտ միջոցներ են: Հ. Բարսեղ վրդ. Սարգիսեանի կազմած Ա. եւ Բ. հատորները չունեն ցանկեր. պատճառն է այն է, որ նա որոշել էր բոլոր ցուցակները կազմելուց յետոյ ընդհանրական ցանկեր կազմել, ինչպէս որ ձեռագրական հաւաքածուի պատմութեան ստեղծումն էր թողել ձեռագրացուցակների կազմումից յետոյ: Յաւոք, նա չկարողացաւ աւարտին հասցնել այդ նպատակը. կիսատ թողեց նաեւ Գ. հատորը, որ լրացրեց եւ տպագրութեան հասցրեց յաջորդ երախտաւոր հայրը՝ Հ. Գրիգոր վրդ. Սարգսեանը:

Թերութիւններից մէկն էլ յետագայի յիշատակարանների եւ յիշատակագրութիւնների մօտ համապատասխան թուականի, իսկ անթուակիրների դէպքում մօտաւոր թուագրման բացակայութիւնն է, որի պատճառով այս կամ այն ժամանակաշրջանի յիշատակարաններով հետաքրքրուողը պէտք է կարդայ բոլոր յիշատակարանները՝ անհրաժեշտը գտնելու:

Բ. հատորը, որ լոյս է տեսնում նախորդից 10 տարի անց՝ 1924ին, պարունակում է ձառնատիրների, Ոսկեփորիկների նկարագրութիւններ եւ կազմութեան սկզբունքներով չի տարբերուում Ա.ից, միայն չունի Առաջաբան եւ ինչպէս նախորդը՝ ցանկեր:

Գ. հատորը (Մաշտոցներ եւ Ձեռնադրութեան գրքեր) տըպագրուել է միայն 1966ին, նրանում պարունակուող 137 ձեռագ-

րերի նկարագրութիւնից 35ը կատարել է Հ. Բարսեղ վրդ. Սարգիսեանը, իսկ նրա մահից յետոյ գործը շարունակել Հ. Գրիգոր վրդ. Սարգսեանը: Սակայն ձեռագրացուցակը տպագրուել է նաեւ Հ. Գ. վրդ. Սարգսեանի մահից յետոյ, այդ պատճառով վերջնական սրբագրման եւ հրատարակման գործը հսկել է հայր Սահակ վրդ. Ճեմճեմեանը՝ Հ. Կոմիտաս վրդ. Ունճեանի օգնութեամբ: Ճեմճեմեանը Գ. հատորի համար կազմել է նաեւ ցանկեր, ճիշտ է, դեռեւս ոչ շատ հարուստ՝ միայն անձնանունների, տեղանունների եւ հատորի ձեռագրերի ընդհանուր ցանկ: Այս հատորում նաեւ տըպագրուում են Մատենադարանի նոր մուտք գործած 3 Մաշտոցների եւ Հ. Բ. վրդ. Սարգիսեանի ուշագրութիւնից վրիպած եւ 2 Մաշտոցի նկարագրութիւն, իսկ «յաւելուած»ում ներկայացուում այլ ձեռագրերի կազմում եղած Մաշտոցի մասերը:

Դից մինչեւ վերջին՝ Ը. հատորի կազմութիւնը շարունակեց նշանաւոր բանասէր, վանքի Աբբահայր Հ. Սահակ վրդ. Ճեմճեմեանը:

Դ. հատորը տպագրուեց 1993ին, բայց ինչպէս առաջաբանում է գրում Հ. Սահակ վրդ. Ճեմճեմեանը, շուրջ 25 տարի պատրաստ էր ու սպասում էր հրատարակութեան: Սրանով ամբողջանում է հայ եկեղեցու՝ Վենետիկում մատենադարանում ծիսական մատենների նկարագրութիւնը: Թէեւ արդէն կար երեւանի Մատենադարանի ձեռագրացուցակի կազմութեան նոր՝ աւելի կատարելագործուած սկզբունքները, սակայն Հ. Ճեմճեմեանն էլ նշում է, որ հետեւել է իր նախորդների որդեգրած, այն է՝ Տաշեանական սկզբունքին, քանի որ ձեռագրերի նկարագրութեան ժամանակ Մաշտոցեան Մատենադարանի նկարագրութեան սկզբունքները դեռ չկային, իսկ տպագրութիւնից առաջ եղածը մասնակի փոխելը աւելի կ'ուշացնէր առանց այդ էլ բաւական յետաձգուած գործը: Ինչպէս արդէն նշել ենք, այս եւ յաջորդ է. հատորի վերաբերեալ ուշագրաւ եւ մանրամասն գրախօսական է գրել Գէորգ Տէր-Վարդանեանը:

Այս հատորի առաջաբանը յատկապէս արժէքաւոր է նրանով, որ այստեղ Հ. Սահակ վրդ. Ճեմճեմեանը, միահիւսելով դիւանի փաստաթղթերը, նամակները, ձեռագրերի նշումները, ներկայացնում է Մխիթարեանների հաւաքածուի գոյացման պատմութիւնը, «որի կարիքը հայագիտութիւնը վաղուց էր գգում»⁹:

9 Տէր-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ, Գ., *Աշխ.*, 251:

է, որ երբեւէ այդ խմբում եղել է առնուազն 61 ձեռագիր: Ցուցակում ձեռագրերը ըստ իրենց համարների են, բացակայ ձեռագրերի փաստը արձանագրուած է: Այսպէս, սկզբում չկան 1-3 ձեռագրերի նկարագրութիւնները, այս մասին նշելով, Հ. Ղազիկեանը սկսում է համար 4 Աւետարանից: Նկարագրութիւնները խիստ համառօտ են՝ ընդհանուր տեսք, ձեւ, չափ, վիճակ, գրութեան տեսակ, մանրանկարներ, զարդագրեր, ժամանակ, եթէ ունի թուական, եւ հիմնական յիշատակարանը համառօտելով: Ըստ երեւոյթիւն Հ. Ղազիկեանը այն կազմել է եղած ձեռագրերի մասին նախնական տեղեկութիւններ տալու համար, մի հանգամանք, որ պէտք է անէին Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցու հոգեւորականները կամ այն մարդիկ, ում պատասխանատուութեան ներքոյ գտնուում էին ձեռագրերը եւ ուլբեր, ըստ ամենայնի, նրանց հետ ոչ միայն աշխատելու, այլեւ ինքնուրոյնաբար դասաւորելու եւ ցանկելու գիտելիք չունէին: Մեր այս ենթադրութեան ապացոյցներից կարելի է համարել ձեռագրերի անխնամ եւ անբաւարար վիճակը, որի մասին Ցուցակի վերջում ահազանգում, զգուշացնում է Հ. Արսէն վրդ. Ղազիկեանը. «...ինծի պարտ կը համարեմ պատուարժան խնամակալութեան ուշադրութիւնը հրաւիրել անոնց աւաղելի վիճակին վրայ: Անոնք օդ, արեւ, լոյս, չորութիւն կ'աղաղակէն՝ պէտք է տալ իրենց, պէտք է հանել զանոնք խոնաւ, մզլոտ իրենց որջէն ու տուփերէն»¹¹: 1940ականների առաջին կեսին Յ. Քիւրտեանը գրեթէ նոյն վիճակում է տեսել այս ձեռագրերը, բայց արդէն ընդամենը 15ը, փակուած թիթեղեայ տուփերի մէջ, ինչի վերաբերեալ արտայայտել է իր անհանգստութիւնը¹²: Ամէն դէպքում, շնորհիւ Հ. Արսէն վրդ. Ղազիկեանի կազմած այս խիստ համառօտ ձեռագրացուցակի, մենք ունենք հայերէն ձեռագրերի մի փոքրիկ խմբի երբեւէ գոյութիւն ունեցած լինելու մասին վկայութիւն, նաեւ անհրաժեշտ որոշ գիտական տեղեկութիւններ:

Վենետիկի Միխիթարեան միաբանութեան հարուստ ձեռագրական հաւաքածուի ստեղծման պատմութիւնը հիւսելիս Հ. Ս. վրդ. Զեմճեմեանը ձեռագրերի հաւաքման գործում իրենց ներդրումն ունեցող հայրերի ու անձանց մասին գրել է. «Քաղցր է ինծի հոս հրապարակաւ դրոշմել անոնց անուաները, որոնք գործած են լուռ եւ անաղմուկ»¹³: Այսօր, այս անուններին իրաւամբ պէտք

11 Անդ, 15:

12 Անդ, 1:

13 Հտ. Դ., էջ ք.:

է աւելացնենք Ս. Ղազարի ձեռագրագէտ հայրերին, որոնց կազմած նկարագրութիւնների ու ձեռագրացուցակների շնորհիւ այսօր բոլորին հասանելի է Մխիթարեան միաբանութեան ձեռագրական գանձի մանրամասն տուեալները, ինչպէս նաեւ տեղեկութիւններ այնպիսի ձեռագրերի մասին, որոնք այժմ կորսուած են: Եւ այս ամէնը այնքան բարեխղճօրէն եւ գիտականօրէն, որ մինչօրս էլ բաւարարում է գիտութեան պահանջներին եւ ուսումնասիրողներին:

ՔՆԱՐ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

Summary**CODICOLOGIST FATHERS OF S. LAZAR
AND THEIR CATALOGUES OF MANUSCRIPTS****KNAR HARUTYUNYAN**

Our report presents the enormous work of codicologist fathers B. Sargisyan, G. Sarkisian, S. Chemchemyan and their assistants at St. Lazarus: that huge work is the scientific description of manuscripts in the depository of the Venice Mechitarists and the compiling of manuscripts' catalogues. The catalogue consists of 8 volumes. We also describe the catalogue of Constantinople's Lusavorich Church manuscripts, compiled by Arsen Ghazikyan. The catalogue is the only evidence of these lost manuscripts today. We examine the principles of the catalogues' structure and their features, comparing them with the accepted orders and today's principles.